

Média- és kultúratudomány

Kézikönyv

Szerkesztette: Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő,
Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel

Ráció

Média- és kultúratudomány

Kézikönyv

Média- és kultúratudomány

Kézikönyv

Szerkesztette:

Kricsfalusi Beatrix, Kulcsár Szabó Ernő,

Molnár Gábor Tamás, Tamás Ábel

RÁCIÓ KIADÓ

A kötet az MTA–ELTE Általános Irodalomtudományi
Kutatócsoport „Kultúraalkotó médiumok, gyakorlatok és technikák”
(TKI01241) projektjének keretében jött létre, szerkesztését
a Nemzeti Kutatási, Fejlesztési és Innovációs Hivatal
– NKFIH PD 115819 azonosítószámú pályázata támogatta.

A kötet megjelenését a Nemzeti Kulturális Alap

támogatta.

A kötet koncepciójának kialakításában részt vett:
Kelemen Pál

A borítót Bronzino festményének részletét felhasználva
Kőszeghy Csilla tervezte

© Szerzők, szerkesztők, 2018
© Ráció Kiadó, 2018

TARTALOM

Előszó	7
--------	---

JELENSÉGEK

Anyag Molnár Gábor Tamás	15
<i>Cultural studies</i> Fodor Péter – Kálai Sándor	27
Ember Laczházi Gyula – Timár Andrea	40
Emlékezet Lénárt Tamás – Tamás Ábel	54
Filológia Tamás Ábel	65
Hálózat Németh Zoltán – Palkó Gábor	79
Identitás Földes Györgyi	92
Írás Mezei Gábor	109
Kibernetika Molnár Gábor Tamás – Smid Róbert	121
Közvetítés Lőrincz Csongor – Molnár Gábor Tamás	137
Kultúratudomány Kulcsár Szabó Ernő	156
Tér Dánél Mónika – Vincze Ferenc	173
Test Kricsfalusi Beatrix	194
Vizualitás Varga Tünde	210

FOGALMAK

Általános alfabetizáció Vaderna Gábor	227
Apparátus/diszpozitívum Kricsfalusi Beatrix	231
Archívum Lénárt Tamás	238
Aura Teller Katalin	241
Diagrammatológia Smid Róbert	245
Esetörténet Vaderna Gábor	250
Feldolgozás – tárolás – továbbítás Smid Róbert	254
Gyakorlat Tamás Ábel	261
Hang Rapcsák Balázs	267
Hangulat Vásári Melinda	273
Hibriditás Nemes Z. Mária	278
Intermedialitás Dánél Mónika – Sándor Katalin	283
Jel–zaj–arány Halász Hajnalka	288
Könyv Vaderna Gábor	292
Kultúra Tamás Ábel	297
Kultúrtechnika Keresztes Balázs	302

Latencia Lőrincz Csongor	308
Médium Oláh Szabolcs	314
Performativitás Kricsfalusi Beatrix – Molnár Gábor Tamás	322
Szimbolikus – Imaginárius – Valós Smid Róbert	326
Szimulákrum Oláh Szabolcs	338
Színrevitel Kricsfalusi Beatrix	346
Technika Oláh Szabolcs	350
Technotext L. Varga Péter	358
Testtechnika Mezei Gábor	361
Tömegmédium Oláh Szabolcs	365

SZERZŐK

Bourdieu, Pierre Berkovits Balázs	377
Derrida, Jacques Balogh Gergő – Pataki Viktor	387
Flusser, Vilém Lénárt Tamás	398
Foucault, Michel Sutyák Tibor	405
Kittler, Friedrich Lőrincz Csongor – Smid Róbert	414
Lacan, Jacques Smid Róbert	429
Luhmann, Niklas Palkó Gábor	439
McLuhan, Marshall Fodor Péter – L. Varga Péter	447

MŰVEK

<i>Aufschreibesysteme 1800/1900</i> (F. Kittler) Lőrincz Csongor	455
<i>How We Became Posthuman</i> (N. K. Hayles) L. Varga Péter	463
<i>Le geste et la parole</i> (A. Leroi-Gourhan) Bán Dávid	467
<i>Making Culture, Changing Society</i> (T. Bennett) Varga Tünde	471
<i>Medium, Bote, Übertragung</i> (S. Krämer) Mezei Gábor	476
<i>Phrasikleia</i> (J. Svenbro) Pártay Kata	481
<i>Posthermeneutik</i> (D. Mersch) Bodrogi Ferenc Máté	485
<i>Preface to Plato</i> (E. Havelock) Simon Attila	490
<i>Reassembling the Social</i> (B. Latour) Keresztes Balázs	495
<i>Remediation</i> (J. D. Bolter – R. Grusin) L. Varga Péter	501
<i>Szóbeliség és írásbeliség</i> (W. J. Ong) Kozák Dániel – Tamás Ábel	505
<i>The Global Village</i> (M. McLuhan – B. Powers) L. Varga Péter	511
<i>The Interpretation of Cultures</i> (C. Geertz) Balajthy Ágnes	515
<i>The Politics of Latin Literature</i> (T. Habinek) Konkoly Dániel	520

A kötet szerzői	525
Névmutató	529

ELŐSZÓ

Az ezredforduló után a magyarországi bölcsészettudományi oktatás és kutatás intézményes keretei jelentős változáson mentek át, amelyek a tudomány alapvető intézményeinek elnevezését is érintették. Számos egyetem intézetei és tanszékei kaptak új nevet, így korábbi Magyar Irodalomtörténeti Intézetek alakultak át Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetté (Debreceni Egyetem, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Károli Gáspár Református Egyetem, Pannon Egyetem), ezzel párhuzamosan pedig pl. az ELTE-n az Esztétika Tanszék média és filmes képzésekkel bővítette profilját, és létrehozta a Művészetelméleti és Média-kutatási Intézetet. Megint másutt az irodalomelmélet oktatása kapcsolódott össze a vizuális kultúráéval (Szegedi Tudományegyetem). A Magyar Tudományos Akadémia gondozásában megjelenő Helikon című folyóirat 2016-ban kapott új nevet: Irodalomtudományi Szemléből Irodalom- és Kultúratudományi Szemlévé vált. A változás iránya egyértelmű, voltaképpen evidens része a nemzetközi folyamatok alakulásának: az önmagában álló irodalom, illetve a tiszta művészet kutatása tágabb összefüggésekbe ágyazódik, és új elméleti keretezést kap.

Az új irány mindenképpen nyitást és bővülést jelent, noha a változás értelmezése éppen a kiszélesedő horizont miatt nem egyszerű – egymással versengő, csak részben fedésbe hozható vagy akár egymásnak ellentmondó vizsgálati irányok is szóba hozhatók. A kultúratudományi változás viszonylag konzervatív értelmezése (ezt magyarul például a „művelődéstudomány” megnevezés jelezheti) főként a korábban jórészt elkülönülten tanulmányozott művészeti ágak összehasonlító vizsgálatát állítja előtérbe, de továbbra is a „magaskultúra” humán műveltségészményét tartva szem előtt. Erősen eltér ettől a szemlélettől a „kritikai kultúrakutatásként” hivatkozott, a brit birminghami iskola felfogását átsajátító elképzelés, amely a népszerű és az anyagi kultúra felértékelésével a politikai egyenlősítés programjának megvalósításához igyekszik hozzájárulni. E felfogás szisztematikus magyar nyelvű megjelenítése például a Helikon 2005/1–2. számában olvasható. Ha a 20. század közepén kialakuló angol kultúrakutatásban a kultúra társadalmi rétegzettsége volt meghatározó, ez a nemzetköziesülő tudományban további szempontokkal egészült ki, így az amerikai és általában az Európán kívüli (posztkoloniális) kultúrakutatás a társadalmi osztály szempontját kiegészítette a származás, a (társadalmi) nem és a rassz szempontjaival is, amelyre egész kritikai irány épül – ezt nevezik identitáspolitikai iránynak, amely

a művészet magasztos szempontjai helyett, illetve azokat is gyanúba keverve a kulturális identitások versengő perspektíváinak, érték kategóriáinak harcaként írja le a kulturális szférát.

A fellegjáró (transzcendens, szellemi, általános emberi) művészet és a föld-hözragadt (evilági, anyagi, törzsi-közösségi) kultúra közötti szembeállítás értelmezése nem az egyetlen szempontja az új kutatási irányok megkülönböztetésének. A kulturális identitást előtérbe állító elméleti iskolák mellett megjelennek a kultúra technikai-mediális közvetítettségét (megalkotottságát) hangsúlyozó irányok. Míg az egyik a szellemi alkotásoknak a hétköznapi kultúrába és a társadalomba való beágyazottságát emeli ki, addig a másik az ember mint szellemi létező technikai „előállítottságát” hangsúlyozza. Némi egyszerűsítéssel mondhatni, hogy az első attitűd főleg az angol-amerikai közvetítéssel nemzetközivé váló *cultural studies* sajátja, a második viszont inkább a német nyelvterületen kialakult média- és kultúratudományra vagy mediális kultúratudományra (*Medienkulturwissenschaft*) jellemző. Ezt az erős szembeállítást persze árnyalja, hogy a technikai eszközök szerepét az emberi kultúra kialakulásában (és így az emberré válásban) már a francia antropológus André Leroi-Gourhan is kiemelte, valamint a német mediális kultúratudomány is sokat köszönhet a kanadai Marshall McLuhan elméleti és iskolateremtő munkásságának, továbbá a francia strukturalizmusnak és posztstrukturalizmusnak (Jacques Lacan, Michel Foucault, Jacques Derrida és mások elméleti írásainak). Ezenkívül fontos kiemelni, hogy a német humán- és társadalomtudományok területén is jelentős szerepet játszanak a „kultúratudományok” (*Kulturwissenschaften*), amelyek így, többes számban egyáltalán nem a médiatudományosként elgondolt kultúratudományra, hanem alapvetően azokra az új interdiszciplináris paradigmákra vonatkoznak (antropológia, emlékezet, identitás stb.), amelyek az ezredforduló óta meghatározzák a humántudományos tájképet (lásd ehhez a Metzler kiadó háromkötetes *Handbuch der Kulturwissenschaften* című kézikönyvét 2011-ből). Az ellenben vitathatatlan, hogy a médiumoknak az irodalomban játszott szerepe a német szakmai közéletben vált olyannyira meghatározóvá, hogy számos tartományi tantervben már az iskolai irodalomoktatás is szétszálazhatatlanul összekapcsolódik a médiumok megismerésével (lásd a vonatkozó kompetenciaterület elnevezését „Lesen: mit Texten und Medien umgehen”).

A kultúratudományi átalakulás érintheti az irodalomtudományi kutatás és az oktatás 1) tárgyát, 2) módszereit és 3) szemléletét is.

1) Korábban szigorúan költészettel és irodalomtudománnyal foglalkozó szakemberek ma rapszövegekről, képregényekről és televíziós sorozatokról is írnak tanulmányokat, komoly szaklapok közlik ezeket, és az sem kelt megütközést, ha az egyetemi órákon is megjelennek ilyen témák. De nemcsak a népszerű kultúra

megjelenése, hanem a fokozottan interdiszciplináris érdeklődés is ide tartozik: az irodalom- és művészetelméleti kérdésfeltevések gyakran találkoznak más területek, így a politikaelmélet, a jog vagy akár a természettudományok kérdéseivel. Az irodalmi kartográfia vagy a művészeti testmegjelenítés és a bioetika összefüggései például kimondottan felkapott témának számítanak.

2) Az empirikus vizsgálatok és statisztikai módszerek már a strukturalizmus idején megjelentek a művészet kutatásában is, az ezredforduló után a digitalizáció adott új hajtóerőt az efféle kutatásoknak: a nagy mennyiségben hozzáférhető adatok és a nagy teljesítményű számítógépek csábítanak a távlati és automatizált vizsgálatokra – szemben a bölcsészettudományban nagyra értékelt aprólékos és körülményes szövegolvasás, műelemzés gyakorlatával. Itt tehát a bölcsészet és a természettudományok módszertanának közeledésével is számolni kell, ami egyaránt olvasható a bölcsészettudomány presztízsveszteségeként és a „két kultúra” terhes örökségének felszámolódásaként is.

3) A kultúra- és médiaelmélet azokra a kutatókra is megtermékenyítőleg hathat, akik továbbra is műalkotások tüzetes vizsgálatával és értelmezésével foglalkoznak – ezen esetekben az új kutatási irányok inkább az értelmezői kérdéseket, a felhasznált elméleti kereteket befolyásolják. A kultúratudományi váltás tehát nem minden esetben témaváltás vagy módszertani átalakulás; lehet egyszerűen annak a belátása is, hogy a magasművészet is megközelíthető a kultúraelmélet és a technikai médiumok fogalmai alapján, és e fogalmak például az irodalom értelmezését is beágyazzák tágasabb kulturális és technológiai összefüggésekbe.

A kötetünket gondozó Általános Irodalomtudományi Kutatócsoport régóta kezdeményező szerepet játszik a kultúratudományi átalakulás magyarországi közvetítésében. Ezt már *Az irodalmi szöveg antropológiai horizontjai* című, 2000-ben megjelent tanulmánykötet is tanúsíthatja, de ennél is nyilvánvalóbban jelzik a szűkebb értelemben vett irodalomtudományon túli tájékozódást az ezredfordulót követően megjelent közös kiadványok. A *Történelem – kultúra – medialisitás* (2003) tanulmányai a kultúra- és médiatudomány jelentős nemzetközi eredményeit közvetítették értelmező távlatból, *Az esztétikai tapasztalat medialisitása* (2004) című kötetben összegyűjtött írások pedig önálló kutatási témákra vonatkoztatva érvényesítették a kultúrakutatási és médiaelméleti perspektívát. Az *Intézményesség és kulturális közvetítés* (2005) számottevő elméletirók munkáit adta közre magyar fordításban, számos további kötet pedig a 20. század magyar tudománytörténetét értelmezte újra a medialisitás és a kultúratudományok összefüggésében. Ezeket követte a filológia kultúratudományi újrapozicionálását értelmező kötetek sora, amelyek közül külön is említendő a Heidelbergben, jeles nemzetközi közreműködők bevonásával megjelent *Kulturtechnik Philologie* (2011).

A kézikönyv, amelyet az olvasó a kezében tart, abból a felismerésből született, hogy a hazai könyvkiínalatból teljes egészében hiányzik egy olyan munka, amely áttekintené a kultúra- és médiatudományok szerteágazó összefüggésrendszerének néhány alapvető irányát és jelenségét, tisztázná legfontosabb fogalmait, bemutatná jelentős szerzőit és alapműveit. Ez a hiány nemcsak a kultúratudományi kézikönyvekben és lexikonokban dúskáló, angol vagy német nyelvű könyvkiadással összehasonlítva válik tapinthatóvá, hanem a bölcsészettudományi egyetemi oktatás mindennapi tapasztalatában is. A minél átfogóbb kép kialakítása érdekében az ÁITK tagjain túl számos más hazai tudományos műhely tagjait is felkértük közreműködőnek. A kötetet valódi kézikönyvnek, az oktatásban és a tájékozódásban használható, eligazítást nyújtó munkának szánjuk, ezért a szerkesztés során törekedtünk a tartalmi és szerkezeti egységesítésre, a szerzők támogatására és a szócikkek összefüggéseinek kiemelésére. A témák szerteágazó jellegéből adódik, hogy a kötet sok szerzőt foglalkoztatott, számos szócikk készült páros vagy csapatmunkában, és a szerkesztők is igyekeztek már a feladatkiosztástól fogva viszonylag szorosan együttműködni a szerzőkkel.

Vállalkozásunk számos nemzetközi előzményre tekint vissza, jelentős gyűjteményes kötetek, lexikonok és kézikönyvek születtek a kultúrakutatás és a médiaelmélet témakörében. A bibliográfiai hivatkozásokból látható, hogy ezek közül a szócikkek szerzői számos kötetet haszonnal forgattak. Ehelyütt csak a Böhlau kiadó által 2014-ben közreadott *Historisches Wörterbuch des Mediengebrauchs* című kötetet emelnénk ki, melyre a szócikkek szerkezetének kialakítása során mintaként tekintettünk. Általában törekedtünk a kultúratudomány eltérő szemléletmódjainak bemutatására és összevetésére, de kétségtelen, hogy a technológiai-médiatudományos érdeklődés erősebben hatott a kötet szerkezetének kialakítására, mint az identitáspolitikai, a kultúrkritikai vagy a művelődéstörténeti szemlélet. Ez magyarázza, hogy például a *gender studies* vagy a posztkoloniális elmélet nem szerepel külön kategóriaként – azonban számos írás ezen elméleti diskurzusok bizonyos alapvető problémáit, szerzőit és koncepcióit is bemutatja. A másik oldalról viszont a médiatudományt elsősorban mint a bölcsészettudomány hagyományaival összekapcsolódó médiaelméletet vagy médiafilozófiát értjük, így kötetünk legfeljebb érint konkrét technológiatörténeti és empirikus társadalmi összefüggéseket. A kötet címébe foglalt kettős önmeghatározás (*média- és kultúratudomány*) tehát szándékaink szerint úgy értendő, mint két tágas elméleti diszciplína lehetséges közös metszetének kijelölésére tett kísérlet.

A kötet írásait négy kategóriába soroltuk. A *Jelenség*nek nevezett nagyobb terjedelmű szócikkek a kultúratudományok fő kérdésirányait, témáit, érdeklődési területeit igyekeznek körbejárni; annyiban mindenképpen többek a fogalmaknál, hogy nem köthetők egy-egy szerzőhöz vagy irányzathoz, így jelentésük is lényeg-

gesen változhat a tárgyalás kontextusától függően. Miközben kötetünk tudatosan kerül a „fordulat” kifejezés használatát, a jelenség-szócikkek szinte mindegyike megfeleltethető az ún. kulturális vagy kultúratudományos fordulatot (*cultural turn*) alkotó egy-egy részelemnek, a *corporeal turn*tól a *spatial turn*ön át a *visual turn*ig. E szócikkek terjedelmileg egy rövidebb tanulmánynak felelnek meg, ennek megfelelően lehetőség nyílt a viszonylag részletes, többirányú tárgyalásra. A *Felütés* anekdotikus módon vagy egy-egy látványos példa segítségével világítja meg a tárgyalt jelenség legfontosabb tétjeit, a *Fogalomtörténetben* a jelenséghez kapcsolódó nyelv- és gondolkodástörténeti összefüggések kapnak helyet, a *Kontextusok* a kapcsolódó kutatási témák és irányzatok körét tekinti át, a *Kultúratudományos jelentőség* című alfejezet pedig a témával kapcsolatos kortárs irányzatokat és szerzőket mutatja be. A felütés, a kontextusok és a kultúratudományos jelentőség képezi a jelentős *Szerzőkről* szóló szócikkek alfejezeteit is. A *Fogalmakat* tárgyaló szócikkeket fogalomtörténeti és a kontextusokat részletező alegységekre tagoltuk. A *Művekről* szóló szócikkek ugyancsak megemlékeznek a mű tudománytörténeti kontextusáról és jelentőségéről, valamint kritikai távlatból ismeretik a munka fő téziseit.

Ami a szócikkek beszédmódját és stílusát illeti: a lehetőségekhez képest törekedtünk a világos és követhető bemutatásra, az újonnan bevezetett fogalmak definiálására, az összefüggések megvilágítására. Az volt a célunk, hogy az egyes szócikkek önmagukban is olvashatók legyenek, ugyanakkor egymásra is mutassanak, egymást is megvilágítsák. Erre szolgál a minden egyes szócikket lezáró *Bibliográfia* előtt található, a *Kapcsolódó szócikkeket* felsoroló jegyzék, amely lehetőséget kínál az olvasónak a szövegek összekapcsolására, az alaposabb tájékozódásra.

A kötet szerkesztése során rengeteg segítséget kaptunk mindenekelőtt maguktól a szerzőktől, akiknek ezúton is köszönjük áldozatos munkáját. A szerzőkön kívül hálás köszönet illeti továbbá az alábbi kutatókat, akik – függetlenül attól, hogy szerzőként szerepelnek-e a kézikönyvben vagy sem – lektorként közreműködtek egy-egy szócikk szakmai ellenőrzésében: Bengi László, Bónus Tibor, Kerekes Amália, Kulcsár-Szabó Zoltán, L. Varga Péter, Simon Attila, Tóth-Czifra Júlia. Mikoly Zoltánnak a tördelt kézirat gondozásában nyújtott segítségével tartozunk hálás köszönettel. Bízunk benne, hogy a kötet képes lesz megfelelni azoknak a magas elvárásoknak, amelyeket az elkészüléséhez igénybe vett hosszú idő óhatatlanul kialakított azokban, akik megjelenése előtt is figyelemmel követték a sorsát.

A szerkesztők